

KUR'AN BAĞLAMINDA GAYR-I MÜSLİMLE İLETİŞİMİN TEMEL ADIMLARI

F. Asiye ŞENAT KAZANCI*

ÖZET

Farklı dinden olanlarla kurdukları ilişkideki tutumları, Müslümanların en çok önyargıyla karşılanan özelliklerinden biridir. Kimileri onları hoşgörü temsilcisi olarak tanımlarken, kimileri de inanç konusunda farklılığa asla tahammülü olmayan kişiler olarak görür. Açıkça söylemek gerekirse, teoride de, pratikte de her iki iddiaya malzeme olabilecek veriler mevcuttur. Önemli olan, bunlardan nasıl bir bütün oluşturulacağıdır. Kur'an'ın farklı dine mensup kişilere yaklaşım tarzının temelinde, farklılığın kabulü ve buna bağlı olarak hayata dair tutumunu bireyin kendi özgür iradesiyle değiştirmesi için gerekli zemini hazırlama yatar.

Güzel ve etkileyici üslupla dini anlatma, kutsalına hakaret etmeme, adaletten sapmama gibi ilkeler, ilişkinin normal zamanlarına dair esaslardandır. Ancak Kur'an'ın bağlılarına farklı inanç sahipleri konusunda çizdiği ufku kıymeti, özellikle kriz zamanlarında uygulamaya konulacak ilkelerle barizleşmektedir. Savaşın en hâzretli zamanında inanmayan birine eman verip yanına almayı ve o durumda bile dini anlatmak için fırsat yaratmayı emreden ayet, "koruma" refleksinin gücünü gösterir. Anlaşmayı ihlal eden bir grubu bile arkadan vurmuyup, önce anlaşmayı bozduğunu açıkça bildirme zorunluluğu ise, her durumda dürüst ve ilkeli davranma görevinin Müslümana yüklenmiş olmasının neticesidir.

Anahtar Kelimeler: Farklı Din Mensubu, Hayırhahlık, Eman Verme, İhanet Etmememe.

BASIC STEPS OF COMMUNICATION WITH THE FOLLOWERS OF OTHER RELIGIONS IN THE CONTEXT OF QURAN

The way making contact with non-Muslims is one of the features of Muslims which is mostly prejudged. While some people describe them as the representatives of tolerance others consider them as intolerant people to differences about faith. Indeed, the data which can support both assertions exist theoretically and practically. The important point is how to unite these data. The feelings of acceptance as it is and protection lie behind the origins of the approach of Quran to followers of other religions.

Beside the principles of calling religion in a good and influential manner and never insulting to other's holly, especially, the verse that orders to take an unbeliever under his protection in the course of a vehement warm and to seek an opportunity to tell religion even in that state shows the power of reflex of

* Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, fasiye@yahoo.com.

protection. There is also an obligation that instead of double crossing, Muslims must announce clearly that they have violated the agreement even others have broken the rules. This is a result of the fact that Muslim is responsible for treating honestly and in the direction of principles in any case.

Key Words: The Followers of Other Religions, Charity, Protection, Honesty.

GİRİŞ

Nush ile yola gelmeyi etmeli tekdir,
Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötüktir.

ZİYA PAŞA

Ziya Paşa merhum, yukarıdaki iki mısraa hayat verirken, bu kadar meşhur olup, neredeyse darb-ı mesel halini alacağını muhtemelen tahmin edememişti. Muhatabı tarafından iyi niyeti ve samimiyetinin anlaşılabilmesi sebebiyle üslubunu istemeden sertleştirmek zorunda kalan birine, hissiyatını ifade etme fırsatı veren bu beyiti, akademik bir makalenin başlığında okuyor olmanızın sebebi, farklı dinden olanla kurulacak ilişkiye dair Kur'an'ın temel esaslarını "mâ kalle ve delle" bir şekilde ortaya koyduğunu düşünmemizdir. Yalnız burada gözden kaçırılmaması gereken husus şudur: Kur'an'ın kötek aşamasına gelindiği zaman bile davranışlara hâkim olmasını istediği temel değer, yine de nushtur. Bu makale, en geniş manasıyla farklı dinden olanla kurulacak ilişkide nush ve tekdirin nasıl ortaya konacağını ana hatlar itibarıyla ve bütüncül bir bakış açısıyla ele alırken aynı zamanda tedriciliğin nasıl uygulanacağı konusunda da bir sorgulamayı amaçlamaktadır. Bu meyanda, başlıkta ifade edilen "farklı dinden olanla ilişkiye yön veren başat değer farklı formlarda da olsa her zaman nush olduğu" iddiasına temel teşkil eden ve tekdiri geçip kötek safhasına gelindiğinde bireysel ve toplumsal planda nushun nasıl yaşatılacağıyla ilgili hedef ve yöntem gösteren iki ayete gönderme yapmak suretiyle konu ele alınacaktır.

Güçsüz insanların/Müslümanların, tarihin arka sayfalarına çoktan gönderilmiş savaş meydanlarında değil, evlerinde, kendi öz topraklarında, binlerce kilometre öteden gelmiş kuvvetlerce gadre uğratıldığı, gerçek suçlular yerine ele geçirilip güç yetirilebilenlerin, hatta cezalandırılmak istenenlerin cezalandırıldığı bir dünya coğrafyasında üst paragraftaki iddianın fazlasıyla "light" bulunacağını biliyorum. Ne var ki; her halükarda adil olup,¹ gazabında bile ölçülü davranan, affetmediği suça orantılı ceza verip² bir hayrı, güzelliği en az on katıyla karşılayan³ lütfu da kahrı da hoş Zat, son vahyi aracılığıyla eğitimine kabul ettiği/eğitimini kabul eden kulların da aynı ilkelere sahip olmasını istemektedir. Bu nedenle "light" ya da aciz olmayla, her koşul altında ilkelerden sapmamanın,

¹ Mâide, 5/18; En'âm, 6/115, 152; Nahl, 16/90.

² Kasas, 28/84.

³ En'âm, 6/160; Mü'minûn, 40/40; Zilzal, 99/8.

doğru tutuma odaklanmış olmanın sağladığı derin güç ve özgüvenin arasını ayırmak zorunludur.

İnsanın iyiliğe, güzelliğe meftun tarafı, tatlı dilin deliğindeki yılan üzerinde yaptığı etkiye benzer bir sonuç verir, ileri düzeyde bir insanlık kalitesini zorunlu kılmadan karşılıklı ilişkilerde olumlu sonuçlar alınmasını sağlar. Tam tersi de doğrudur; ancak ileri düzeyde bir insanlık kalitesi sorunu, iyiliği görmezden gelmeye ya da kötülükle mukabele etmeye izin verir. Bununla birlikte insanın insanlığının olgunluk düzeyini açıkça ortaya koyan durum, yakın temas anında düşman bilinene doğru ve adil davranabilmek, onunla olan iletişimde de sahip olunan değerlere sadakat gösterebilmektir. Gerilim dolu bir anda bile kontrolü kaybetmeyip, ister hasımdan, isterse duyulan öfkenin neticesi olarak kişinin kendi benliğinden kaynaklansın, zulme boyun eğmemesi, onun kölesi ya da oyuncuğu olmadan yapılması gerekeni yapması, kişilik yapısının dengesi kadar, bireyin öfkesini kontrol altına alıp yönlendirecek güce ve kararlılığa sahip olduğunu gösterir. Üstelik bu “kontrollü” düşmanlık; düşmanın hak ettiğine inanılan her tür kötülüğü yapmaya güç yettiği halde, adil, doğru ve ilkeli davranmayı tercih etmek şeklinde tezahür ettiğinde gerçek anlamına ulaşır. Başka bir deyişle bu yücelik, mülayim davranmaktan başka bir seçeneği zaten olmayan birinin sergilediği “insanlık” veya aczin ifadesi zorunlu bir “efendilik” değildir. İşte Kur’an’ın tam bu noktada genelde insanlığın, özelde inananların ufkuna hediye ettiği hedefler, insan olmanın şahikasına işaret etmektedir.

Kendi işaret ettiği yolun en doğru ve sağlam, diğerlerinin ise çıkmaz olduğunu yetkin bir şekilde ifade eden,⁴ bu iddiasının gerçek olduğunu zaman içinde daha iyi anlaşılacağını⁵ bildiren Kur’an’ın, bu kadar güvenilecek bir kılavuza sahip olmanın zekâtı olarak inananlarına yüklediği birtakım sorumluluklar vardır. Bu sorumlulukların en önemlisi, çıkmaz sokaklara dalıp ana caddeden (sırat-ı müstakim) gittikçe uzaklaşanlara yolu tarif etmektir.⁶ Kur’an herkesin tutturup gittiği bir yön olduğunu,⁷ doğru yolu gösterme yetkisinin ise sadece Allah’a ait olduğunu bildirir.⁸ İnananlar herkesi dine davet görevini üstlenerek bir anlamda ana caddeye çıkış yolunu hatırlatmış/göstermiş olacaklardır. Bu hatırlatmanın zarif bir üsluba, dışlamayan, suçlamayan bir dile sahip olması zorunludur. Kendilerine Allah’tan gelen bilgilerle çizilen rotayı takip edende, din adına kavga yerine değerleri paylaşma çabası esas olacaktır. Bu nedenle Allah tarafından gönderilen dini berrak şekilde koruyup anlayanda zorlama,⁹ hakaret, tehdit¹⁰ davranışlarının görülmeme-

⁴ İsrâ, 9-10.

⁵ Fussilet, 41/ 53.

⁶ Nahl, 16/9.

⁷ Bakara, 2/148.

⁸ Bakara, 2/120; En’âm, 6/149; Râ’d, 13/31; Nahl, 16/9.

⁹ Bakara, 2/256; Yunus, 10/99; Kâf, 50/45.

¹⁰ Hûd, 11/28.

si gerekir. Kur'an'da Allah'a imanın daima inanç hürriyetiyle, inkârın ise baskı ve tehditle irtibatlandırılması manidardır. İnsanları Allah'a davet ederken tehditler savuran, alay ya da hakarete, suçlamaya başvuran bir peygamber ya da inanan insan prototipine Kur'an'ın yer vermediği bu bağlamda hatırlanmalıdır. Zira peygamberden öğrendiğini özümseyen kişi de artık bir davetçi misyonu üstlenmiştir, peygamberin derdi onu da sarmıştır, karşısında el uzatması gereken, bulunduğu hal üzere kalmasına razı olamayacağı biri vardır.¹¹

Farklı dine sahip olanlarla iletişimin bütün merhalelerinde hâkim olması gereken temel değer, "nush"tur; iyi, samimi davranmaktır. Bu değere, iyi günde, kötü günde, savaş ve barışta riayet edilecektir. İyi davranmanın hangi genel kabuller ve davranış kalıplarına istinat ettiğini Kur'an bağlamında incelemek faydalı olacaktır. Bu çalışmada iletişim kurma mantığı ve üslubu açısından fark oluşturmayan hususlar ele alınacağından, başka din müntesibinin müşrik, münkir ya da ehl-i kitap olması arasında fark gözetilmemiştir.

1. FARKLI İNANÇTAKİYLE "NUSH" BOYUTUNDA İLİŞKİ

Din farklılığından kaynaklanan ayrılıklar, insanlığın en derin kırılma noktalarından birini oluşturur. Din kelimesinin hayatın akışına hükmeden bir güç, adet ve alışkanlıklara dönüşen bir dinamik manasındaki kullanımı¹² hatırlandığında buna şaşırılmamalıdır. Zira bireyin evreni ve kendini, hayatı algılamasında dinin sunduğu veriler, temel kabulleri üretmektedir. Geleneklere, alışkanlıklara şekil veren boyutuyla din, son derece güçlü bir direnç noktası oluşturmaktadır. Olumsuzlama üzerinden olmakla birlikte inançsızlık da din kavramına dâhil edilmelidir,¹³ "dinsizlik dini" de kendine göre oluşturduğu hayat algısı üzerinden bir algı bütünü olması hasebiyle dinin fonksiyonunu icra eder.¹⁴ Kimliğe ilişkin temel unsurlardan birini oluşturan dinin, fert için bilinçli ya da bilinçsiz biricikliği sebebiyle farklı bir dinin kendini tanıtmaya, genellikle gerilim yaratan bir tecrübedir. Gerçekten de başka bir dine mensup biriyle yakın temas, önyargılar, çatışmalar, gerginlikler, tereddütler sebebiyle rahatsızlık yaratabilir.¹⁵ Daha ileri boyutta, varlığa yönelmiş bir tehdit olarak algılandığında ise bu durum, savunma ya da saldırma refleksi geliştirmeye yol açabilir. Şurası açıktır ki; başka bir dine mensup herkes, her ortam, sesli ya da sessiz karşılaştırma ve sorgulamaların kapısını aralar.¹⁶

¹¹İmanı içine sindirmiş kişi, neredeyse bir peygamber bilinciyle konuşmaktadır. Örnek âyetler için bkz: Yâsin, 36/20-25; Mümin, 40/28-30.

¹²İbn Fâris, *Mucem el-Mekayıs Fi'l-Luga*, 319-320; el-Cevherî, *es-Sıhah*, V, 2118; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 167-169.

¹³Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, s. 72-73.

¹⁴Fromm, Erich, *Psikanaliz ve Din*, s.34-35.

¹⁵Köse, Ali, *Neden İslam'ı Seçiyorlar?*, s. 67-69; Hökelekli, s. 155-156.

¹⁶Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, s. 201-202.

Böyle bir karşılaşmada Müslüman, hangi dine mensup olursa olsun kendisiyle aynı inancı paylaşmayan insanla iletişim kurarken iyiliği esas alacaktır. Bu değerlerin pratik hayata taşınabilmesi için bazı kabullere sahip olunması ve birtakım hususlara özen gösterilmesi gerekmektedir.

a. İnsanlar Arasındaki Farklılıkları Kabul Etme

İnanan insanın başka dinden biriyle iletişimindeki ilk öncülü; inanç, hayata bakış açısı, insan, ahlak tasavvuru gibi noktalarda insanlar arasındaki farklılıkların farkına varılması, bunun en baştan doğal kabul edilmesi olmalıdır. Farklılıklar, Allah'ın insanı yarattığı anda özgür bırakma takdirinin tabii neticesidir.

*"Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Yapmakta olduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz."*¹⁷

*"Bütün insanlık bir zamanlar bir tek topluluğu; (sonra ihtilafa düşmeye başladılar), bunun üzerine Allah, müjdeciler ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdi ve onlar aracılığıyla hakikati ortaya seren vahiy(ler) bahşetti ki bununla insanların farklı görüşlerini edinmeye başladıkları her konuda karar verilebilsin. Buna rağmen, kendilerine hakikatin bütün kanıtları geldikten sonra aralarındaki kıskançlıktan dolayı onun anlamı hakkında ihtilafa düşenler bizzat bu (vahy)in tevdî edildiği aynı insanlardı. Ancak Allah, inananları, kendi iradesiyle, üzerinde ihtilafa düştükleri hakikate sevk etti; çünkü Allah, dilediğini doğru yola ulaştırır."*¹⁸

Bütün insanlığa Kur'an yoluyla açık bir davet göndermesine rağmen, onları tek bir yolda buluşturacak tedbirler almak¹⁹ ve farklılıkları tamamen ortadan kaldırmak yerine onların varlığını kabul etmeyi tercih etmesi,²⁰ O'nun insana irade bahşetme kararına sadakatiyle açıklanabilir.

Dünyada herkes kişiliğinin, iç dinamiklerinin öngördüğü şekilde, kendine yakıştırdığını yapacaktır.²¹ Diğer insanlarla, en güzele, doğruya kimin en çok yaklaşacağına ortaya konacağı -şartların izin verdiği oranda- tatlı bir yarış ortamı bilinci içinde iletişim kurabilmek, "illa benim gibi olacaksın" katılığını da kıracak-

¹⁷ Nahl, 16/93. Bu makalede yer alan âyet meâllerinde Muhammed Esed'in *Kur'an Mesajı* adlı eserinden yararlanılmıştır. Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, I-III.

¹⁸ Bakara, 2/213.

¹⁹ "(İnsanların bir kısmı, ulaştırdığın mesaja) inanmıyorlar diye (üzüntüden) neredeyse kendini tüketeceksin! Eğer dileseydik, onlara gökten öyle bir alamet indirirdik ki, onun karşısında boyunları bükülür, hemen baş eğerlerdi." Şuarâ, 26/3-4.

²⁰ "...Biz, her biriniz için (farklı) bir sistem ve (farklı) bir hayat tarzı belirledik. Eğer Allah dileseydi, hepinizi bir tek topluluk yapardı: ama indirdikleri aracılığıyla sizi sınamak için (başka türlü diledi). O halde hayırlı işlerde yarışın! Hepinizin dönüşü Allah'adır; o zaman Allah, ayrılığa düştüğünüz şeyleri size gösterecektir." Mâide, 5/48.

"Rabbin eğer öyle olmasını dileseydi, yeryüzünde yaşayan herkes topyekûn imana erişirdi: Hal böyleyken, insanları inanmaya kadar zorlayabileceğini mi sanıyorsun?" Yunus, 10/99; Ayrıca bkz: Hûd, 11/118; Râ'd, 13/31; Kehf, 18/29; Şuarâ, 42/8.

²¹ İsrâ, 17/84.

tır.²² Buradaki yarışın neticesinde değerlendirme yapacak, ortaya konan sonucu beğenme veya beğenmeme yetkisine sahip olacak tek merciin Allah olduğu unutulmamalıdır.²³

“En doğru olma” iddiasını açıkça ifade eden²⁴ bir kitabın farklılıklar konusundaki hassasiyeti, kurallara ve insanlara yaklaşımını iki farklı kategoride ele almasından kaynaklanır: Kur’an ilkelerinin doğruluğundan emindir, bunu açıkça ifade eder. Hayatın anlamına dair kavrayış hatalarını açıkça dile getirir. Ama ferdan ferdâ insana gelindiğinde o, bu doğruluğun fark ve tasdik edilmesinin, bireyin dününü, bugününü, zahirini, batınını, alışkanlıklarını ilgilendiren, bazen daha da çok karmaşıklaşan bir sürece tekabül ettiğinin farkındadır.²⁵ Kur’an’ın ve insanın sahibinin aynı varlık olması, insan lehine bir yumuşaklığı tazammun eder. Dolayısıyla ölüm anına kadar hiç kimsenin imtihanı sona eremez.²⁶ “Çıkmadık candan ümit kesilmez” deyişi, kimin kalbinin mühürlendiği²⁷ bilgisine sahip olmayan müminin, inanmayan birinin hatasından dönmesini ne zamana kadar ümitle bekleyeceği konusunda güzel bir sınır belirler.

b. İnsanın Kutsalına Hakaret Etmeme

İnsanların kutsallık atfettikleri sahte tanrılara hakaret etmenin yasaklanması, başka dinden olan kişiyle iletişimin önemli esaslarından birine işaret eder:

“Onların Allah’tan başka yalvarıp sığındıkları (varlıklar)a sövmeyin ki onlar da kin ve cehaletten dolayı Allah’a sövmesinler. Biz her topluma kendi yaptıklarını güzel gösterdik, (ama) zamanı geldiğinde onlar Rablerine döneceklerdir: O zaman Allah onlara bütün yaptıklarını (en doğru şekilde) anlatacaktır.”²⁸

Bu hassasiyet, gerçekte hiçbir irtibatı bulunmadığı en baştan kabul edilen putperestliğe duyulan saygı ile alakalı değildir. Hakarete maruz kalmak, kişinin kendi inancına daha şevkle sarılması sonucunu doğuracağı gibi, misilleme yapmak amacıyla ne yaptığını düşünmeden Allah hakkında ileri geri konuşmasının da kapısını aralar. Burada inananlara yüklenen görev, inanmayanları, göz göre göre hatalarını artırmaktan korumak olarak algılanmalıdır. Zira onların gece gündüz durmadan sövmelerinin Allah’a verebileceği en ufak bir zarar yoktur. Ne var ki böyle bir tutum kendilerini Allah’tan daha da uzaklaştıracak, içlerinde biriken

²² Bakara, 2/148.

²³ En’âm, 6/57, 62; Hacc, 22/17; Kasas, 28/70, 88.

²⁴ İsrâ, 17/9.

²⁵ Güneşe tapan Sebe melikesinin putperest bir toplum içinde yetiştiğinin bildirilmesi (Naml, 27/43) ya da İbrahim Peygamber putları kırdıktan sonra yapılan sorgulamada duydukları gerçekler karşısında afallayan müşriklerin yaşadığı iç hesaplaşma (Enbiyâ, 21/64) bu bağlamda hatırlanabilir. İnsanların Allah’a kul olmaya davet edildiklerinde önlerindeki en büyük engellerden biri gelenek ve alışkanlıkları olagelmıştır. Bu vakiyaya işaret eden bazı âyetler için bkz: Hûd, 11/62; İbrahim, 14/10; Sâd, 38/5.

²⁶ A’râf, 7/168, 174; Rûm, 30/41, Secde, 32/21; Zuhrûf, 43/28, 48.

²⁷ Bakara, 2/7; En’âm, 6/46; Şûrâ, 42/24; Câsiye, 45/23.

²⁸ En’âm, 6/108.

kin, bugünkü hatadan yarın kurtulma ihtimalini azaltacaktır. Dikkat edilirse, Allah'tan başka bir ilahın varlığı ve gücü etrafında oluşturulan kült karşısında en ufak bir kabul izini bağrında barındırmayan müminin, böyle derin bir hataya gömülmüş "insanlık" kardeşine suskun kalarak yardım ettiği görülecektir.

c. Sosyal İlişki Kurma

Normal koşullarda farklı inanç sahipleriyle ilişkiye hâkim olması gereken hususiyetler, iyilik prensibi üzerine şekillenir. Başka inanca mensup biri(leri), eğer bireyin dini yaşayışına maddi ya da manevi güç kullanarak müdahale etmiyor, saygılı bir tavır besliyorsa, onunla/onlarla iyi insani ilişkiler kurmakta, düğününe, doğumuna, cenazesine katılmakta, yardıma ihtiyaç duyduğunda el uzatmakta herhangi bir sakınca yoktur. "İnanc(ınız)dan dolayı size karşı savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan sürmeyen (inkarcılara) gelince, Allah onlara nezaketle ve adaletle davranmanızı yasaklamaz: çünkü Allah adil davrananları sever."²⁹

Tanıma ve tanınma fırsatı sunan başarılı sosyal ilişkilerin pratiğe taşınması için emek verilmesi gerekmektedir. İkrâm etmek ve nazik davranmak, umulmadık güzellikler oluşturabilir. "(Mademki) iyilik ile kötülük bir değil, sen kötülüğü daha iyi olan ile sav. Bak o zaman seninle arasında düşmanlık olan kimse, samimi bir dostun gibi davranır."³⁰

Toplumsal konularda yakın dirsek teması, birlikte yaşama tecrübesini de zenginleştirecektir. Daha önemlisi gerilime meydan vermeden müminin kendini, dinini tanıtmaya mümkün olabilecektir. Bütün insanlığın aynı çizgide toplanmasının imkânsızlığı hatırlandığında, şu ya da bu şekilde farklı inanan, farklı yaşayanla yan yana gelineceği de kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Ancak burada iyi, nazik davranma, arkadaş olma ile can ciğer dost ve sırdaş olma arasındaki farka dikkat edilmelidir. Zira farklı inançtan biriyle dost olmak, daha sonraki bölümlerde ele alınacağı üzere yasaklanmıştır.

d. Sadece Allah'a Kul Olmaya Davet

İnanan birey, dini sayesinde yaşadığı derin güzelliği başkasıyla paylaşma amacıyla ilk adımı atma görevini İslam'a girmek ya da bu dine mensup olduğunu ikrar etmekle üzerine almış demektir. Bu konuda bencil davranamaz, "adam sen de" deyip geçemez, gemisini kurtaran kaptan mantığıyla hareket edemez. Çünkü nihai mutluluk yurdu cennet tek başına girilecek bir yer değildir, yar ve yaran ister.³¹ Üstelik Allah'a kul olmanın mutluluğu ile bunun sonsuz esenlik oluşturan sonuçları, olabildiğince çok insanla paylaşarak sefası sürülecek bir değerdir, zira cennet de tıpkı cehennem gibi oraya girmeyi hak eden herkesi alacak genişliktedir.³² Bu nedenle inandığı değerlerin, uyduğu kuralların tanıtımını yapmak, bunla-

²⁹ Mümtahine, 60/8.

³⁰ Fussilet, 41/34.

³¹ Râ'd, 13/23-24; Enbiyâ, 21/90; Mü'min, 40/8.

³² Âl-i İmrân, 3/133; Kâf, 50/30; Çâşiye, 88/8, 9; Asr, 103/3.

ra insanlığı davet etmek, üzerinde ısrarla durulan olumlu davranış kalıplarındandır.³³ Davet mutlaka bilgiye istinat edecek, bilinen ikna metotları en güzel şekliyle kullanılacaktır.³⁴ İnanmayan bireye Kur'an'la baş başa kalacağı ortamı hazırlamak da en başarılı yöntemlerden biridir. Zarif davranışları yumuşak sözlülük, tatlı dil destekleyecektir. Firavun'a bile yumuşak söz söylemesi, onu uyarmakla görevli peygambere tembih edildiyse,³⁵ inkârda, zulümde Firavun kadar ileri gitmemiş olan, çok daha kibar davranılmayı hak etmiş demektir. Öte yandan biraz sertlik ve kabalığın Hz. Peygamber gibi nazik, sevecen birinin yanından bile insanların uzaklaşmasına sebep olacağı uyarısı,³⁶ kulağa küpe edilmelidir. Bu özen, bu hassasiyet ömür boyu devam ettirilecektir. Hidâyeti verecek olan Allah'tır, buna vesile olma çabası ise kesintisiz sürdürülmelidir. Uyarılar dikkate alınırsa görev zaten amacına ulaşmış olacak, aksi takdirde yarın Allah'a karşı söylenecek mazeret hazırlanmış olacak,³⁷ "Ben elimden geleni sonuna kadar yaptım" şahadetini ifade etme şansı doğacaktır.

e. Farklı İnanç Mensuplarına Üstünlük Taslamama

Hiçbir insanın dünya hayatı devam edip dururken Allah katındaki yerini, değerini net olarak bilebilmesi mümkün değildir. Peygamberler bu kuralın istisnasını teşkil ederler ama onların da ne denli kıymetli oldukları, tam olarak yarın yaşanacak buluşmada anlaşılacaktır. Bununla birlikte onların kıymetli olma konusundaki mütevazı ve iddiasız tutumları güzel bir örneklik sunar.³⁸ "Eğer iman etmişseniz, en üstün olan sizsiniz"³⁹ âyetinin inananların üstünlüğünü açıkça ifade etmesine rağmen üstünlük iddiasında bulunulamaması, bireysel planda kimin zikri geçen iman edenler safında adının bulunduğu dair kesin bilginin bugün elde olmayışından kaynaklanır.

Allah'ın kulundan beklediği olumlu ve olumsuz davranış kalıpları bellidir. Ancak bunun kimin için ne şekilde tecelli edeceği belli değildir. Bununla birlikte sadece zahiri değil, batını da bilen Allah, ikisini de kefeye koymak suretiyle hassas bir terazide insanın insanlığını tartacaktır. Kendi içimiz, niyet ve hesaplarımız bize bile tam ayan değilken, kurallara ne kadar riâyet edersek edelim, risk taşıyan noktaların olmaya devam edeceği hatırdadır tutulmalıdır. *"Büyük günahlardan ve çirkin fiillerden kaçınanlara gelince, onlar arada bir hataya düşseler de (bilsinler ki) Rabbin bağışlamada cömerttir. O, sizi toz-topraktan var ederken de, annelerinizin rahminde saklı bulunduğunuzda da sizinle ilgili her bilgiye sahiptir: o halde kendinizi saf ve*

³³ Âl-i İmrân, 3/104, 110, 114; Tevbe, 9/71.

³⁴ En'âm, 6/52; Nahl, 16/125; İsrâ, 17/53.

³⁵ Tâhâ, 20/44.

³⁶ Âl-i İmrân, 3/159.

³⁷ Mürselât, 77/6.

³⁸ En'âm, 6/50, 56; A'râf, 7/164, 203; Yunus, 10/15; Ahkâf, 46/9.

³⁹ Âl-i İmrân, 3/139.

temiz görmeyin; (çünkü) O, kimin Kendisine karşı sorumluluk bilinci taşıdığını en iyi bilendir."⁴⁰

Bir insanı aklamak, kişinin kendi de dâhil olmak üzere, insana değil, Allah'a ait bir iştir:

*"Kendi kendilerini aklayanların farkında değil misin? Hayır, aksine Allah dileğini temize çıkarır ve kimseye kıl kadar haksızlık yapılmaz."*⁴¹

Bütün düğümlerin çözüleceği, kimin kim olduğunun tam olarak anlaşılacağı gün, yarınki hüküm günüdür. Bazı ciddi hataların hiç farkında olunmadan insanın sahip olduğu güzellikleri alıp götürüleceğini,⁴² imandan sonra fıskı duçar olunabileceğini⁴³ bildiren ayetler hatırlandığında, burada hep ümitle korku arasında kalınacak demektir. Allah nezdinde kişinin değeri üzerinde düşünülürken asla unutulmaması gereken bu altın kural, inanmayanla diyalogda da çok kıymetli bir tutuma zemin hazırlar. Bu tutum birtakım eksiklerinden, yolunu şaşırılmış olmasından dolayı Allah adına kimseyi yargılamamak, kınamamak, hüküm verme işini asıl sahibine bırakmaktır.⁴⁴ İnanan ancak Allah'ın beğendiği ve beğenmediği, yasakladığı kabulleri, davranışları anlatır. Beğenilen davranışlar kimlerde varsa onların Allah'ın hoşnutluğunu kazanmada daha fazla şans sahibi olduğunu, olumsuz davranışları irtikâp edenin ise gazaba uğrama ihtimalinin daha yüksek olduğunu bildirir. Ancak eylemlerle kişilerin yarın yer değiştirip değiştirmeyeceği bilgisi kimsede olmadığından, birey hakkında şu ya da bu şekilde hüküm verilemez.⁴⁵ Söylenilecek olan, ancak iyi niyetli temenniler ve samimi dualardır. Kimseyi kınamama ve kendini beğenmekten uzak durma, kişinin gerçekten beğenilecek evsafı olduğunun en kıymetli nişanelerinden biridir.

f. Anlaşma Yapma, Sulh Dönemleri Oluşturma

Anlaşma yapmak, karşılıklı sulh dönemi oluşturarak birbirini tanıma fırsatı sunacağı için izin verilen yöntemlerden biridir.⁴⁶ Böyle bir durumda anlaşma sonuna kadar kurallara uyulacak, farklı din mensuplarına dinî açıdan herhangi bir baskı yapılmayacaktır. Bu noktada yapılan müzakerelerde Müslüman olmamayı seçen ama saldırgan olmayan grup ile müteceviz davrananların arasını ayırmak gerekir. Ancak böyle bir karşılaşmada inananların hâkimiyetinin tanınması, inanç hürriyetini ve adaleti garanti altına alan ön koşuldur.⁴⁷ İlk anda ciddi bir avantaj sayılabilecek bu kuralın, aslında her koşulda adaletin garantörü olma gibi ağır bir sorumluluğu Müslümanlara yüklediği çok açıktır. Bu kuralın iyi anlaşılabilmesi

⁴⁰ Necm, 53/32.

⁴¹ Nisâ, 4/49.

⁴² Hucurât, 49/1-2.

⁴³ Hucurât, 49/11.

⁴⁴ Nisâ, 4/94.

⁴⁵ Mâide, 5/105; En'âm, 6/60, 107, 164; Tevbe, 9/94, 105; Zümer, 39/7; Cuma, 62/8.

⁴⁶ Tevbe, 9/7.

⁴⁷ Tevbe, 9/29.

için inanmayanların inanç hürriyeti konusundaki olumsuz tutumlarıyla ilgili Kur'an cümleleri hatırlanmalıdır.⁴⁸

Buraya kadar ana hatları ile anlatılan hususlar, nush tutumuna ilişkin örnek davranış kalıplarıdır. Vicdanlar üzerinde oluşturulan baskıların kaldırılıp fitratın sesinin net olarak duyulması,⁴⁹ bilinç alanının dışına itilen "ilk söz"ün⁵⁰ hatırlanmasını sağlayacak tedbirlerin işe yaraması için duaya da bir yandan devam edilecektir. Bunlar sağlıklı bir iletişim kurmaya yetmezse, artık "tekdir" tedbirleri almanın zamanı gelmiş demektir. Ancak tekdir etme aşamasına gelindiğinde de bu esasların bir kısmı yürürlükte kalmaya devam edecektir. Mesela insana ya da kutsalına hakaret etmeme, davete devam, herkesi aynı çizgiye toplamaya çalışmama gibi esaslar, her durumda uygulamada kalır. Bir kısmı kısa süreli askıya alınabilirse de, acil durumlarda insanî yardım da esirgenemez.

2. FARKLI İNANÇTAKİYLE "TEKDİR" BOYUTUNDA İLİŞKİ

İyilikle sonuç almak mümkün olmadığında iletişim üslubunu sertleştirmek gerekebilir. Burada bir önceki merhaleye göre daha katı sayılabilecek başka bir tavrın adımları üzerinde durulacaktır.

a. Sessiz Protesto

Farklı dine inananla arada soğuk rüzgârlar estiren konu; alay, hakaret, tehdit gibi sözlü saldırıların, kendini ifade etmeye izin vermeyen manevi güç kullanımının başlamasıdır. Böyle bir ortamda kişinin kendini ifade etmesi mümkün olmuyorsa orayı terk etmesi, heyecan ve azimle alaya devam etme fırsatını da karşı tarafın elinden alır. *"Allah bu ilahî kelâmda size buyurmuştur ki; ne zaman Allah'ın mesajlarının inkâr edildiğini ve onların hafife alındığını duyarsanız, başka şeyler konuşmaya başlayıncaya kadar bunu yapanların yanından ayrılmalısınız, yoksa kesinlikle onlar gibi olursunuz. Bakın, Allah, ikiyüzlüleri hakikati inkâr edenlerle birlikte cehennemde toplayacaktır."*⁵¹

"Böyle davranacaksan ben yokum" mesajı veren bu terk, kaçış ya da acz anlamı taşımaz. Tam tersine başkasının, inanç gibi en hassas noktasına fütursuzca saldırabilme cehaletini gösterenle aynı derekeye düşmeme vakarı, öfkeyi yutmanın⁵² güzel örneklerinden birini oluşturur. Din konusunda böyle lakayt tutum içinde olanların cahillikle tanımlandığı, burada hatırlanmalıdır. *"Rahmân'ın has kulları ki, onlar yeryüzünde tevazu ve vakar içinde yürürler ve ne zaman kendini bilmez kimseler kendilerine laf atacak olsa, (sadece) selâm! derler."*⁵³

⁴⁸ A'râf, 6/88; Hüd, 11/91; Meryem, 19/46; Şuarâ, 26/167; Neml, 27/56; Yâsîn, 36/18; Mü'min, 40/28.

⁴⁹ Rûm, 30/30.

⁵⁰ A'râf, 6/172.

⁵¹ Nisâ, 4/140; Aynı anlamdaki başka bir âyet için bkz. En'âm, 6/68.

⁵² Âl-i İmrân, 3/134.

⁵³ Furkan, 25/63.

Dinini, peygamberini, inancını hafife alan, hakaret eden birine aynı üslupla cevap vermek son derece insanî bir duygudur, kutsalına değilse bile en azından şahsın kendisine sövüp saymak böyle bir durumda verilmesi en çok istenen tepki olabilir. Ne var ki, doğruya tâbi olmanın yüceliği, böyle bir davranış kalıbıyla ortaya çıkamaz. Kendine uygulanan duygusal şiddet sonucu ezilen, horlanan, kendini ve değerlerini aşağılanmış hissedeni biri, eline imkân geçince -eğer müslümansa- aynı dili kullanarak misillemede bulunmayacaktır. Takdir edilmelidir ki; aynı derekeye düşmeden, davranışı konusunda muhatabı -bir ihtimal- düşünmeye sevk eden sessiz bir davetiye ile selamlayıp sakinçe geçip gitmek erdemi, kolay erişilesi bir yücelik değildir.

b. Sert Tutum, Dostluk Kurmama

Sert tutum takınmanın, bu hal devam ettiği sürece arada düşmanlığın devam edeceğinin deklaresi, takdir aşamasının basamaklarındandır.

“Gerçekten İbrahim’de ve o’na uyanlarda sizin için güzel bir örnek vardı: onlar kendi (putperest) toplumlarına şöyle seslenmişlerdi: “Kesinlikle biz sizden de Allah’tan başka bütün o tapıklarınızdan da uzağız; sizin inandığınız her şeyi inkâr ediyoruz; sizinle bizim aramızda, Tek Allah’a inanacağımız zamana kadar sürecek bir düşmanlık ve nefret vardır! ...”⁵⁴

Burada zikri geçen sertlik, düşmanlık; öfke dolu, intikam ve kin hislerinden gücünü alan bir düşmanlık değildir. Safların ayrıştığı anlamına gelen bu tutum, birinden nefret etmek, onun kötülüğünü istemek, zarar vermeye çalışmak manasında⁵⁵ bir meydan okuma da değildir. Bugün düşman olan Allah hidayet verirse yarın en yakın dost,⁵⁶ aynı ideali paylaşmayan eşin, evladın, anne babanın, akrabasının, uğrunda ikinci plana itileceği dava arkadaşı olabilir.⁵⁷ Zaten savaş dâhil bütün çaba, inanmayanın inanana önce zarar vermemesi, sonra bu halkaya onun da dâhil olması içindir.

“Siz ey imana ermiş olanlar! Sizden olmayan kişileri dost edinmeyin. Onlar sizi yoldan çıkarmak için ellerinden gelen hiçbir çabayı esirgemezler ve sizi sıkıntıda görmekten hoşlanırlar. Şiddetli öfke ağızlarından taşmaktadır; kalplerinde sakladıkları ise daha da kötüdür. Biz (bununla ilgili) işaretleri sizin için (işte böylesine) açık ve anlaşılır kıldık, eğer aklınızı kullanırsanız.”⁵⁸ “Allah, yalnızca, inanc(ımız)dan dolayı size karşı savaşan ve sizi anayurdunuzdan süren veya (başkalarının) sizi sürmesine yardım edenlere dostlukla yaklaşmanızı yasaklar; ve (içinizden) onlara dostluk gösterenlere gelince, gerçek zalimler işte onlardır!”⁵⁹

⁵⁴ Mümtahine, 60/4.

⁵⁵ Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 313.

⁵⁶ Mümtahine, 60/7.

⁵⁷ Mümtahine, 60/4.

⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/118.

⁵⁹ Mümtahine, 60/ 9. Aynı manadaki diğer âyetler için bkz: Mâide, 5/ 57; Tevbe, 9/16, 23.

Kan ve gönül bağıyla bağlanılan herkesin ve bütün menfaatlerin arkada bırakılması,⁶⁰ inanç ortak paydasında buluşulamayanların dostluk çemberinin dışına çıkarılması, farklılıklara tahammülsüzlüğün değil, hayatın başat değerlerine doğru karar vermenin bir sonucudur.⁶¹ “Üzümün üzüme bakarak kararacağı” prensibini hatırlatan bu sınırlamaya gösterilecek özen, kapalı bir toplum modeli oluşturma amacına matuf bir adımı öngörmez. Kendi içinde bütünlüğünü oluşturmuş muhkem bir sosyal yapı, bu yönlendirmeye farklı niyetlerle yapılacak düşmanlık ve istihbarat faaliyetlerine karşı bir kat daha koruma çemberi oluşturmuş olur. Bu bağlamda farklı dinden olanla arkadaş olmaya, dirsek teması kurmaya izin verilmiş olmasına rağmen dostluk kurmanın yasaklanması, dostluğun sırdaşlığı, yoldaşlığı, aynı ideale adanmayı, yardımlaşmayı, beraber hareket etmeyi de içine alan geniş bir anlam ağına sahip olmasıyla yakından alakalıdır. Kur’an inananlar için bu manada bir dostluğun ancak inananlarla kurulabileceğini ifade etmektedir.

c. Caydırıcı Güç Oluşturma

Taraflardan biri barış içinde yaşama arzusuna sahip olsa bile, muhatapta aynı istek kuvvetli değilse, kan dökmek, saldırmak, en iyi bilinen iletişim diliyse savaşların mukadder olacağı açıktır. Bu durumda barış gönüllüsü olan tarafın savaşta kolay yenilmeyeceğini karşı tarafa hatırlatacak güce sahip olması, barışın sigortası olur. Bu sigortanın geçerli olabilmesi için askeri, siyasi, ekonomik olarak varlığın, kuvvetin muhafaza edilmesi ve birbirini desteklemesi zorunludur. Ezici gücün farkına varan taraf da mecburen farklı iletişim dilleri öğrenmek zorunda kalacak, savaşı en son çare olarak düşünecektir. Yüreklere salınan bu korku, barışın teminatı olacaktır.⁶² Ancak sonuçta ne kadar istenirse de hazırlanan bu kuvvetin kullanılması gerekebilir.

3. FARKLI İNANÇTAKİYLE “KÖTEK” BOYUTUNDA İLİŞKİ

a. Savaş

Anlaşma yapmanın ya da yapılmış anlaşmayı devam ettirmenin mümkün olmadığı anlaşıldığında savaş sath-ı mâiline girilmiş demektir. Burada savaş, bireyle toplum arasında olmayacağına göre, inançsızlığın ya da başka bir inancın tercihinin, bireysellikten toplumsal boyuta taşınmış olduğu açıktır. Bıçağın kemiğe dayandığı bu noktada gayr-ı müslim toplum, şunlardan birini tercih etmek durumundadır: Ya o ana kadar İslam’la ilgili edindikleri bilgileri gözden geçerek daha zaman kaybetmeden bu dini kabul edecek, ya da İslam’ın hâkimiyetini kabul edecek, vatandaş olarak korunmanın, hizmet almanın bedeli olarak cizye verecektir.⁶³ Son seçenek ise her şeyi göze alarak savaşa girmektir. Çalışmanın

⁶⁰ Tevbe, 9/23-24.

⁶¹ Fetih, 48/29.

⁶² Enfâl, 8/60.

⁶³ Tevbe, 9/29.

başından bu yana ifade edilen iletişim adımları göz önünde bulundurulmadığında bu ilke, inanç hürriyetine mugâyir katı bir tutum olarak anlaşılacaktır. Üstelik başta güçsüzken inanmayanla ilişkisinde idare-i maslahat yapan, fırsat bulur bulmaz karşıdakine hayat hakkı tanımayan bir mütecaviz imajının müslümana reva görülmesine sebep olacaktır.⁶⁴ Oysa karşı taraftan doğrudan zarar görme ya da buraya kadar zikredilen prensiplerin suistimal edilmesi sonucu savaşın eşiğine gelindiği gözden kaçırılmamalıdır. Temel prensip olarak savaşla yüzleşmek zorunda kalmadan sulh içinde yaşama imkânını ortadan kaldıran grubun Müslümanlar olmaması gerekir.

Farklı inançtan olanla diyalog içindeyken her durumda korunması zorunlu sabitelerle, içinde bulunulan şartlardaki en uygun çözümler ve benzeri durumların tekrarı husulünde uygulanabilecek değişkenler arasındaki belirsizlik giderilmedikçe bu konudaki tartışma devam edecektir. Buraya kadar ifade edilen bütün veriler tedrici olarak uygulanmasına rağmen, sulh ortamı sağlanamadıysa yapılacak az şey kalmış demektir. O ana kadar kendilerine uzatılan zeytin dallarını ellerinin tersiyle iten ve beraber yaşama imkânını ortadan kaldırarak savaştan başka seçenek bırakmayan inkârcılara tanınacak yeni bir şans yoktur. Sözlü saldırılar fiziksel olarak bireyin, inanan topluluğun hayatına kast ettiği andan itibaren, ilk hedefi savunma ve ileriki zamanlarda ortaya çıkma ihtimali olan diğer saldırılar üzerinde caydırıcı etki oluşturmak⁶⁵ üzere artık geri adım atılmayacak, korkaklık gösterilmeyecek, geri dönülmeyecektir.⁶⁶ Yanlış davranış, hiç olmazsa gelecek nesillerin kurtuluşu için ibret teşkil edecek şekilde cezalandırılacaktır. *“Onları savaşta karşında bulursan, arkalarından gelenler için öyle yıldırıcı bir ders ver ki, belki berikiler akıllarında tutarlar.”*⁶⁷

Onlar nasıl bir bütün olarak savaşıyorlarsa, bütün imkânları seferber ederek,⁶⁸ birlik ruhu içinde⁶⁹ savaş sürdürülecektir. Ancak savaşın ortasında, en şiddetli anında bile insanlık değerleri korunacaktır.⁷⁰ Eğer karşı taraf barış yapmaya meylederse, barışın önünde engel olunmayacaktır.⁷¹ Savaş sona erdiğinde barış sürecine en az zararla geçilebilmesi için esirlere yapılacak muamelede, herhangi bir karşılık almaksızın salıverme dâhil,⁷² “nush” adına elden gelen yapılacak, onla-

⁶⁴ Bu yaklaşıma dair bir örnek için bakınız: Akçam, Taner, *İslam ve Tolerans*, s. 239-286; I. İslam Düşüncesi Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.

⁶⁵ İslam hukukunda meşru savaş sebepleriyle ilgili olarak bkz. Köse, Saffet, *Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı:10, s.59-65; Güner, Osman, *“Hz. Peygamber’in Ötekine Bakışı”*, İslam ve Öteki, s. 246-249.

⁶⁶ Enfâl, 8/16.

⁶⁷ Enfâl, 8/57.

⁶⁸ Bakara, 2/208; En’âm, 6/60.

⁶⁹ Saff, 61/4.

⁷⁰ Hz. Peygamber’in savaş uygulamalarıyla ilgili olarak bkz. Güner, s. 245-255.

⁷¹ Enfâl, 8/61.

⁷² Muhammed, 47/4.

rın yemesi, içmesi, güvenliği Müslüman topluma ait olacaktır.⁷³ İstisnai durumlarda, savaş esirlerine hem harbi başlatan durum, hem de kendi hukukları göz önünde bulundurularak ağır cezalar da verilebilir.⁷⁴ Ancak her halükarda savaş durumu değil, barış halinin esas olduğu unutulmayacaktır. Savaş ancak lüzumu durumunda başvurulacak ve bu lüzumla orantılı olacak biçimde şiddeti ve süresine karar verilecek bir süreçtir.

İnsanlara dini açıdan baskı yapılmadığı, Müslüman olmak isteyen kendi deruni kaygılarından başka bir şey düşünmeyeceği bir zaman dilimine kadar mücadele sürdürülecektir.⁷⁵ Başkalarının dini içerikli zorlamalarına karşı mücadele veren Müslümanın aynı zulmü başkalarına yapmaması gerektiği ortadadır. Takdir edilmelidir ki; bu, kolay sağlanacak bir denge değildir. Davasına inanan, inandığı hayat tarzının güzelliğinden emin olan birisi, tıpkı Allah'ın, insanın hikâyesinin en başında yaptığı gibi, diğerlerini hür bırakarak, kendi istekleriyle Allah'a yönelmelerini bekleyecek sabrı göstermek zorundadır.

b. Adaletten Ayrılmama

Savaş öncesinde, sonrasında ve her an, Müslüman, düşmanlığında bile zarif olmak, adaletten ayrılmamak, zulme meyletmemek zorundadır. Savaş ortamı bile, hakaret eden, hayat hakkı tanımayandan gönlünce oç alma günü, "gün bugündür" deyip hırsa yenik düşme zamanı değildir. Evet, çıkartılacak bir ah vardır,⁷⁶ ama o da adilce olacaktır. "*Siz ey imana ermiş olanlar! İnsaf ile hakikate şahitlik yaparak Allah'a bağlılığınızda sıkı durun ve herhangi bir kimseye karşı nefretiniz, sizi adaletten sapma günahına itmesin. Adil olun: bu, Allah'a karşı sorumluluk bilinci duymaya en yakın olan (davranış)tır. Ve Allah'a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun: şüphesiz ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.*"⁷⁷

Bu, onlar sivilleri öldürdüyse onların sivillerini öldürmeye, geri dönülmez şekilde tabiatı tahrip ettilerse onların yaşadığı coğrafyayı yakıp yıkmaya izin yok demektir. Onlar işkence ettiyse bile işkence edilmeyecek, namusa göz diktilerse, namusları yine de korunacaktır. Mümin her halükarda kendi ilkeleri çerçevesinde davranmak zorundadır. Zira bu iş Allah adına yapılıyorsa-ki öyledir.⁷⁸ O'na yaraşacak bir zarafeti taşıması, O'nun mührünü hak edecek kadar temiz olması gerekir.

Aşağıda ele alınacak iki âyet, buraya kadar ana hatlarıyla işlenen Müslüman olmayanla ilişkide riayet edilecek esasların, bıçak kemiğe dayandığı zamanda

⁷³ İnsan, 76/8.

⁷⁴ Ahzâb, 33/26.

⁷⁵ Bakara, 2/193; Enfâl, 8/39. Bu âyetlerin İslam geleneği içinde nasıl anlaşıldığı ile ilgili bilgi ve değerlendirme için bakınız: Okuyan, Mehmet, Ünver, Mustafa, "Kur'an Verilerine Göre "Öteki"nin Konumu", s. 188-190.

⁷⁶ Tevbe, 9/15

⁷⁷ Mâide, 5/8. Aynı vurgu Mâide suresinin ilk âyetinde de yer alır.

⁷⁸ Tevbe, 9/11, 14-15; Muhammed, 47/4.

bile nasıl korunup hayata geçirileceği konusunu aydınlatmaktadır. Müslüman kimliği ve davranış modeli hakkında ciddi ufuk açan bu âyetlerdeki yücelik, kanaatimizce vahiy hariç hiç bir bilgi kaynağında üretilebilecek türden değildir. Bile bildiğimiz kadarıyla müntesiplerine, en hafif ifadesiyle kendilerinden olmayanlarla ilişkilerinde bu denli adil ve özenli davranmalarını emreden başka bir sistem yoktur. Okunması kolay, ancak zikredilen şartlar altında pratiğe dönüştürülmesi son derece ağır olan bu öğütler, Müslüman ahlakının zirvesine de işaret etmektedir.

c. Farklı Dinden Olana Toplumsal Planda El Uzatma: İhanet Etmeme

Farklı devletlerle, gruplarla sosyal hayatın bir gereği olarak şartları ve süresi tayin edilmiş anlaşmalar yapılabilir. Karşı taraf şartlara uyduğu sürece, Müslüman da elinden gelenin en iyisini yaparak anlaşmaya sadık kalacaktır. Karşı taraf alenen anlaşmayı bozup, şartlarını yerine getirmediğinde artık yeni bir haber vermeye gerek olmaksızın⁷⁹ bunun karşılığını eksiksiz olarak vermek gerekir. Eksiksiz kelimesiyle kastettiğimiz, anlaşma yaptıkları halde onu bozmaya yeltenecekleri caydırmaya yetecek oranda bir güç kullanımınıdır. Ama anlaşmalı olunan grup sözden dönmeyi aleni değil de gizlice yapıyor, görünürde hala sözleşmeye bağlı kaldıkları izlenimi veriyorsa o takdirde güdülecek siyaset şu olacaktır:

وَأِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِبِينَ

“Eğer bir kavmin ihanet edeceğinden kesin olarak korkarsan, sen de açık ve adil bir tutumla (onlarla olan anlaşma metnini ve diplomatik ilişkiyi) at. Gerçekten Allah, ihanet edenleri sevmez!”⁸⁰

Bu âyete göre bir grupla anlaşma yapıldığında, anlaşmanın gereklerine sonuna kadar riâyet edilecektir. Karşı tarafın anlaşma şartlarına uymadıkları hakkında ortada kuru bir şüphe değil kanıtlar varsa, gizli gizli saldırı hazırlıkları yaparak ya da farklı yollarla Müslümanlara zarar vereceklerine dair güvenilir bilgiler elde edilmişse⁸¹ yapılması gereken şudur: Misillemede bulunmak üzere tedbirler alıp onlar gibi gizlice savaş hazırlıklarına başlamak yerine, önce anlaşmanın artık geçerli olmadığı karşı tarafa açıkça bildirilecek, durumun gerektirdiği hamle bundan sonra yapılacaktır.

Dikkat edilirse ötekiyle ilişkinin geldiği bu noktada, farklı inanca sahip olmasına rağmen müdahale görmeyen, saygı gösterilerek muhatap kabul edilen bir grubun kendilerine doğru atılan bu adımları hiçe sayan bir tutumu söz konusudur. Üstelik bu hiçe sayış, mertçe bir tutumla açıkça dile getirilmemekte, arkadan vurma niyetine işaret etmektedir. Buna rağmen Müslümanlara yüklenen sorum-

⁷⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, IX, 27; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 498.

⁸⁰ Enfâl, 8/58.

⁸¹ el-Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, II, 233; el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 31.

luluk, ani bir saldırıyla hiç beklemediği anda hiç beklemediği şekilde cezalandırılmayı hak eden bir gruba karşı bile bulanık bir tavır sergilememeleridir. Yüce bir gaye uğruna çalışanın yöntemi de doğru ve dürüstlük üzere olacaktır.⁸² Çünkü su gibi berrak olmak, inananlara çizilen karakterin temel vasıflarındandır.

Kur'an'ın insan menşeli olamayacağına dair delil isteyen olursa diye zihnimde özenle taşıdığım bu âyetin en etkileyici yönü, Müslüman için çizdiği ahla-ki rotanın ulaştığı dürüstlük eksenidir. Hasmına, üstelik verdiği sözden cayıp kendisine zarar vermek üzere hazırlık yapan, tabiri caizse onu sırtından hançerlemek için elini kaldıran hasmına bile doğruluktan ayrılmadan davranmayı öğütlemek, insanın insana gösterebileceği bir ufuk değildir. Bu ancak Allah gibi dos-doğru davranmayı kendine ilke edinmiş bir Varlıktan⁸³ sudur edebilecek bir ilkedir.

Bu prensibe uymanın Müslümana vereceği faydalardan biri, güvenilirliği konusunda adının etrafında herhangi bir şaibenin, en ufak bir şüphenin oluşmamasıdır. Karşı taraf ani bir saldırıyla cezalandırılmayı hak etmiş olsa bile, Müslümanın sözüne riayet etmediği şüphesi, İslam hakkında nötr durumda olup da olayı dışarıdan gözlemleyen, içyüzünü bilmeyenleri olumsuz kanaate sevk edecektir.⁸⁴ Habersiz bir saldırıyla cezalandırma sırasında karşı taraftan, ahdin bozulmasında söz hakkı olmayan pek çok kişinin⁸⁵ de zarar görmesi muhtemel olduğundan safların yeniden netleştirilmesi, dostun düşmanın ayrıştırılması açısından da önem taşır.⁸⁶ Müminin inanmayanı sevmesine, onunla dost olmasına izin vermeyen Allah, yine de sevilmeyene ihanet edilmesine hoşnutluk göstermemektedir. Âyetteki "alâ sevâin" ibaresi, tam da bu durumu ifade etmektedir; ani bir saldırıyla hasma zarar verilmeyecek, iki taraf da anlaşmanın akibeti ve bundan sonra ne olabileceği hakkında eşit bilgi sahibi olacaktır.⁸⁷ Bu meyanda bu âyeti Kur'an icazının önemli örneklerinden biri sayan en-Nehhas, az sözle çok mana ifade eden âyette, bunu hak etmiş bile olsalar insanların güvenini boşa çıkarmamak gerektiğinin öğretildiğini belirtir.⁸⁸

Müfessirlerin Beni Kureyza'nın Hendek savaşındaki ihanetiyle irtibatlandığı âyetin sebep-i nüzulü olarak söz konusu olayı gösterenler de olmuştur.⁸⁹ Önceden Hz. Peygamber'le yaptıkları Müslümanların düşmanına destek olmamayı da kapsayan vatandaşlık anlaşmasını bozarak Kureyş ordusuna destek veren ve Medine'yi muhasara almak isteyen Beni Kureyza Yahudilerinin

⁸² Kutup, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, IV, 47.

⁸³ Hûd, 11/56.

⁸⁴ Kurtubî, VIII, 33.

⁸⁵ Kurtubî, VIII, 33.

⁸⁶ Kurtubî, VIII, 32.

⁸⁷ Taberî, IX, 27; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakâiki Çavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, II, 592; Kurtubî, VIII, 32.

⁸⁸ Kurtubî, VIII, 32.

⁸⁹ Taberî, IX, 27; Kurtubî, VIII, 32; Suyûtî III, 203.

üzerine haber vermeden yürünmüş ve Enfal Sûresi 57. âyette emredildiği üzere onlara ibretlik bir ders verilmiştir. Burada Beni Kureyzalıların ihaneti aleni olduğu için haber verme gereği duyulmamıştır. Anlaşma devam ederken böyle bir cüret-kârlığın mutlaka cezalandırılacağı da aslında baştan göze alınmış olmalıdır, dolayısıyla söz konusu uygulama ihanete ihanetle karşılık verme olarak değerlendirilemeyecek evsafıdır. Mekke fethinin de benzer bir şekilde gerçekleştirildiği ifade edilmiştir.⁹⁰ İlgili âyet ve değişik şartlar altındaki uygulamaları, anlaşmayı gizlice bozan gayr-ı Müslim karşısında nasıl bir siyaset güdülebileceği hakkında yönlendirmeler ihtiva etmektedir.⁹¹

d. Farklı Dinden Olana Bireysel Planda El Uzatma: Savaş Ortamında Bile Diyalog

“وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ”

“Ve Allah'tan başkalarına tanrılık yakıştıranlardan biri senin korumana başvurursa, onu koruma altına al, olur ki (senden) Allah'ın sözünü işitip anla(yabili)r ve sonra onu, kendini güvenlik içinde hissedebileceği bir yere ulaştır; bu (davranışın), onların (belki de yalnızca) (hakkı) bilmedikleri için (günah işleyen) kimselerden olmaları ihtimalinden dolayıdır.”⁹²

Âyet kadar yer aldığı bağlam da, zihinlerde yer etmiş savaş kodlamaları açısından ilginçtir. Zira farklı inanç mensuplarından özellikle müşriklere Kur'an'ın tamamında yöneltmiş en keskin, en fazla sınır koyan ibareler, Tevbe suresinin girişinde yer almaktadır. Ayette şirk pisliğine bulaşmaları sebebiyle onun taşıyıcıları konumundaki müşriklerin pislik olarak tanımlandıkları dikkat çekmektedir. Yoksa kir, onların elbiselerinde, üst başlarında ya da kendi varlıklarında değildir. Kirlenen, düşünce ve gönül dünyalarıdır. Öte yandan Mescid-i Haram'ın onlardan tahliyesini emreden sert ifadelerden dolayı surenin başında besmele yer almadığı yorumu da burada hatırlanmalıdır.⁹³ Ziya Paşa'yı yine yâd etmek gerekirse, bir hayli uzun süren nush dönemi artık sona ermiş, tekdir de işe yaramamıştır. Sıra, hak edilen kötü faslına gelmiştir. Artık çok uzun zamandır inşa edilmiş anındaki amaç ve ruhun tam tersi⁹⁴ bir gayeye matuf olarak kullanılan Kâbe ve civarının kirden (şirk ve müşrikler) arıtılma zamanıdır. Hüküm son derece keskindir, yıllardır kendilerine tanınan süreyi Kur'an'ı, zaten takdir etikleri ve sevdikleri Muhammed'in dilinden anlamak, öğrenmekle değil, onlara düşmanlık etmekle geçirenlere artık bu beldede yaşam hakkı tanınmayacaktır. Eza vermeyi ilk başlatan-

⁹⁰ el-Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 101.

⁹¹ Taberî, IX, 27; Kurtubî, VIII, 32; es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensur fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, III, 203.

⁹² Tevbe, 9/6.

⁹³ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 262.

⁹⁴ Bilindiği üzere Kâbe Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından (Bakara, 2/105) Allah'a kul olmanın ilk “kale”si olmak üzere dualarla inşa edilmiştir. Bkz: Bakara, 2/127.

lar onlar olduğu gibi, durumu savaş ortamına ilk çekenler de onlardır.⁹⁵ Artık ya bu dine girilecek⁹⁶ ya bu diyardan gidilecek ya da ölümüne bir savaşa girilecektir. Fırsat ele geçince sadece inancından dolayı “ötekileştirdiklerine” ne yaptıkları tecrübe ile sabit bulunanlara⁹⁷ gösterilen sabrın artık taşıdığı anı resmeden bir tablonun içinde yukarıdaki âyet, adeta bir vaha alanı sunmaktadır. Kanının heder edilmesi için izin çıkmış olan müşriklerden biri herhangi bir sebeple gelir ve Müslümanlardan eman dilerse, ihtiyacı olan güvenlik teminatı ona verilecektir. Bir zaman⁹⁸ Müslümanların arasında kalacak ve onların öncelikle lisan-ı halleriyle, zaman zaman da lisân-ı kâlleriyle okudukları Allah kelamını duyma şansını kendisine sağlanacaktır. Bundan sonra İslam’ı kabul eder ve arzu ederse Müslüman toplumun bir ferdi olarak orada kalır, isterse de kendi yurduna salimen ulaşması sağlanır.

Mensuh olup olmadığı çok tartışılan bu âyetin, seyf âyetini nesh ettiği bile ileri sürülmüştür.⁹⁹ Ulaşılan genel kanaat, hükmünün geçerli olduğu yönündedir.¹⁰⁰ Âyetin etrafında bir kısmı suni gündem maddesi olan pek çok konu da tefsirlerde tartışılmıştır. Kimin eman verme yetkisine sahip olduğu,¹⁰¹ eman isteyenin niyetinin önemli olup olmadığı gibi konuların yanı sıra,¹⁰² Kur’an okurken duyulabilecek sesi ayarlamanın zorunluluğu¹⁰³ kişinin dinlemiş sayılması için ne kadar Kur’an okunmasının gerektiği¹⁰⁴ taklidi imanın yeterli olmadığı¹⁰⁵ gibi birbirinden farklı konular tefsirlerde yer almıştır. Mutezile’nin kelamın kadim oluşuna getirdiği delillerden birinin de bu âyet olduğu bildirilmiştir.¹⁰⁶

Kanaatimizce bu âyet her şeyden önce, Allah’ın insana bitmez tükenmez şefkatinin yansıması bağlamında ele alınmalıdır. Daima gazabının önüne geçecek boyutta olan bu rahmetin inanan kul üzerinde/üzerinden tecelli etmesi murad edilmiştir. Müşrik güruhunu “bilmez topluluk” kılan husus, her şeyden önce ken-

⁹⁵ Tevbe, 9/13.

⁹⁶ İslam’a girme işini şimdiye kadar ağırdan alan kararsızlar ya da dinin doğruluğunu teslim ettikleri halde ikrarın getireceği ağır sosyal ve kişisel zorlukları göze alamadığı için belli belirsiz bir kabulü kalbinde taşıyan dıştan güdümlü bireyleri de harekete geçirecek bu üslup, illa ceza değil, sert sesli bir davet olarak da kabul edilebilir.

⁹⁷ Tevbe, 9/8, 10; Burûc, 85/4-10.

⁹⁸ Bu sürenin ne kadar olacağı tartışılmış ve sürenin başında geçen haram aylar bitene kadar ya da bir yıl gibi birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüşse de, uygun olanın kişinin kendinin gitmeyi talep ettiği zamana kadar rahatça kalmasına izin vermek olduğu açıktır. (ayrıntı için bkz. Kurtubî, VIII, 31) Ne var ki nüzul ortamındaki bu serbestliğin ülke sınırları içinde bir süre geçirme taleplerinin fazla olması durumunda tahdit edilmesinin önünde bir mani de yoktur. Karş: Fahreddin er-Râzî, IV, 531.

⁹⁹ Suyûtî, III, 214.

¹⁰⁰ Taberî, IX, 81; Râzî, V, 530-531; Kurtubî, VIII, 77.

¹⁰¹ Kurtubî, VIII, 76; İbn Kesir, IV, 114.

¹⁰² Kurtubî, VIII, 75; Râzî, V, 529.

¹⁰³ Kurtubî, VIII, 77.

¹⁰⁴ Râzî, V, 531.

¹⁰⁵ Râzî, V, 530-531.

¹⁰⁶ Râzî, V, 530.

dilerine olan cehaletleridir. Böyle olunca Allah hakkında doğru bir kanaat geliştirmek de söz konusu olamamaktadır. Allah'ın âlemi ve insanı yaratmadaki hedefi doğru anlayamayınca, Ahiret ve ona bağlı olarak da sonsuzluk fikriyatı meçhule karışmaktadır.¹⁰⁷ Oysa bu konuda bilginin gerçek kaynağından doğru veriyi elde eden mümin, bilmeyenin de öğrenmesi için bütün imkânları seferber edecek kişidir. Bu ortam, savaşın ortasında bile zuhur edebilir. Önyargılarına esir olduğundan Kur'an'dan etkilenmemek için kulağını, gözünü kapayan, duymak, dinlemek, bilmek istemeyen inkâr ehline¹⁰⁸ Allah kelamını dinleme fırsatını sunmak gerekir. Böylece şirk ehlinin gönlüne düşecek damlanın, gereken ortamı bulabilirse imanı yeşertmesi için yetip de artacağı sezgisine kapı aralayan ortam hazırlanmış olmaktadır. Bir cümle, bir anlık yakınlık, bir ses, bir nefes günün birinde iman güzelliğinin kapısını aralayabilir. İmanın karşısında savaşmaya karar vermiş birine bu kadar taltif ve ikram, aynı zamanda onun içindeki özün güzelliğine olan inancın da ifadesidir. Zaten savaş bile, temelinde tevhide davetin yattığı bir iletişim şekli olarak algılanabilir.¹⁰⁹ Kur'an ve sünnet bazlı bir düşünce sisteminde savaşın amacının öldürmek, yakıp yıkmak, mahza cezalandırmak olmadığına, insanla ilgili konularda "toptancı" değil, "perakendeci" bir zihniyetin yerleşik olması gerektiğine, tek başına bu âyet yeterli delil olabilir. Evet, karşıda Müslümanlarla savaşmaya gelmiş bir grup vardır. Ancak bunların hangileri gerçekten Allah'a, Rasulüne, dinine, inananlara düşmandır, hangileri sadece çıkarlarını koruma amacıyla, hangileri "ben gitmiyorum" demeye utandığı için oradadır, bunun bilgisi ancak Allah'ın katındadır. Böyle aralık bırakılmış bir kapı, düşmanlık dışında amaçlarla gelenler için (hatta özel durumlarda onlar için bile) yeterince davetkâr olabilir.

Günün birinde zihinde, gönülde cemre etkisi yapabilecek Kur'an cümlelerinin zihne ve kalbe tevdi edilmesinden sonra müşrik kişi, gitmek istediği yere güven içinde ulaştırılır ve kendi hakkındaki tasarrufu, onun hakkındaki takdir ne ise o tecelli eder. Savaş devam ederse bu kişi belki daha hemen orada saf değiştirir, belki de içinde bulunduğu grupla ölmeyi, öldürmeyi tercih eder. Ancak sabit olan durum, ona bir şans sunulduğudur. Nitekim Hz. Peygamber döneminde özellikle âyette anlatıldığı gibi savaşta,¹¹⁰ günümüzde ise daha çok barış ortamında bu izinle Müslümanların arasına girip İslam'ı seçen kişilerin olduğu bilinmektedir.

Bu noktada mutlaka dikkat edilmesi gereken husus şudur: Savaş ortamında düşmanı kendi safları içine alıp bir süre kalmasına izin vermek, ancak çok iyi bir istihbarat faaliyetiyle âyette belirtilen amaca hizmet eder. Aksi takdirde özel ajanlara, zarar verici eylemlere teşebbüs edeceklerine de davetiye çıkarılmış olur.

¹⁰⁷ En'âm, 6/28; Rûm, 13/7; İsrâ, 17/49; Müminun, 23/37; Yâsin, 36/78; Saffât, 37/16, 53.

¹⁰⁸ Fussilet, 41/5; Muhammed, 47/25, 26; Nûh, 71/7.

¹⁰⁹ Râzî, V, 529.

¹¹⁰ İbn Kesîr, IV, 114.

Öte yandan eman verilen kişiyi tedirgin etmeyecek, ancak Müslüman ordusu- nu/ülke vatandaşını da tehlikeye düşürmeyecek bir denetleme ve gözlemele mekânizmasının da oluşturulması gerektiği aşikârdır. Bunların tamamı bir arada düşünüldüğünde Kur'an'ın farklı dinden olanla iletişimle ilgili koyduğu esasların sağlıklı bir şekilde uygulamaya konabilmesinin, her yönüyle güçlü ve kendine güvenen bir toplumsal yapıyla mümkün olabileceği anlaşılacaktır. Aksi takdirde nusha taalluk eden bütün esaslar birbirinden kopuk halde ele alınacak ve böylece ortaya neyin niye yapıldığının anlaşılacağı, değerlerin hakkının verilemediği, nushun da, köteğın de amacının belirlenemediği bir karmaşa çıkacaktır.

SONUÇ

Allah'ın bütün insanlığı sarıp sarmalayan şefkatinin, rahmetinin, inananlar dâhil, insanlar tarafından rahatça anlaşılammaması, insan olmanın dar ölçekleriyle O'nun özelliklerini ölçüp biçme zorunluluğunun doğal sonucudur. Yine de O'nun bazı sözleri, insanlığın idrakini aşan merhametini bir nebze de olsa düşünme fırsatı sunmaktadır. Bu bağlamda O'nu ve tasarrufatını kendi algımıza hapsedmeden anlama süreci insan, hele O'nun adına iş gören/gördüğünü iddia eden inanan için büyük kazanımdır. Allah'ın asla affetmeyeceğini bildirdiği tek günahın; şirkin sahiplerine, kendilerini sevmediğini defaatle bildirdiği inkârcılara karşı inananlara yüklediği sorumluluklar, söz konusu engin rahmetin şah örneklerinden bazılarına işaret eder. Yapılan anlaşmayı haince bozma girişiminde bulunanları bile arkadan vurmaya izin vermemesi, öldürmeye gelmiş adamın gönlüne bile onu diriltecek nefesleri nakşetmeyi emretmesi ise rahmetin, ifadesinde insana ait sıfat, ibare, ifade bulunamayan şahıkasıdır. Bu emirler aynı zamanda Allah'ın, Kendi doğruluğu ve şefkatinden esin almış şekilde yetiştirmek istediği insana yüklediği ahlakî sorumluluğun derinliğine de işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçam, Taner, *İslam ve Tolerans*, I. İslam Düşüncesi Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ud, *Meâlimu't-Tenzil*, I-IV, Dâru Tayyibe, Riyad 2006.
- el- Cassâs, Ebû Bekir Ahmed er- Râzî, *Ahkâmu'l- Kur'an*, Dâru'l-Fikir, I-III, Beyrut 1993.
- el-Cevherî, İsmail b. Muhammed, es-Sıhah Tâcu'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye, Thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-Kütübi'-Arabî, Kahire, 1956.
- Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, I-III, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 1999.
- Fromm, Erich, *Psikanaliz ve Din*, çev. Elif Erten, Say Yayınları, İstanbul 2006.
- Güner, Osman, "Hz. Peygamber'in Ötekine Bakışı", İslam ve Öteki, Editör: Cafer Sadık Yaran, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara 2003.

- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mucem el-Mekayıs Fî'l-Luga*, Thk. Şihabuddin Ebû Amr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.
- İbn Kesîr, *Tefsîru'l- Kur'ani'l- Azîm*, I-IV, Dâru Tayyibe, Beyrut 2005.
- İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
- Köse, Ali, *Neden İslam'ı Seçiyorlaré*, İSAM Yayınları, İstanbul 1997.
- Köse, Saffet, *Cihad Şiddete Referans Olabilir mié*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı:10, s.59-65.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiu li-Ahkâmî'l- Kur'ân*, I-XX, Dâru İhyâi't- Turâsi'l- Arabî, Beyrut 1964.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli'l Kur'ân*, I-VIII, Dâru İhyâut'-Turâsi'l-Arabî, I-VIII, 5. Baskı, Beyrut 1967.
- Okuyan, Mehmet, Ünver, Mustafa, "*Kur'an Verilerine Göre "Öteki"nin Konumu*", İslam ve Öteki, Editör: Cafer Sadık Yaran, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2003.
- er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru İhyâi't- Turâsi'l- Arabî, I-XI, Beyrut 1997.
- es-Suyûtî, Abdurrahman Celâleddin, *ed-Dürri'l- Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, Mektebetu'l-Ca'ferî, Tahran H. 1377.
- et-Taberî, Ebû Câ'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, I-XXX, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1954.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Azim Dağıtım, İstanbul 1992.
- ez- Zemahşerî, Cârullah Ebî'l- Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, I-IV, Thk: Muhammed Abdusselâm Şahin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.